

О. Г. Павлова

ПОСТАТЬ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА КОСТОМАРОВА В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Стаття присвячена дослідженню зображень М.І. Костомарова у творах мистецтва. Виявлена значна кількість таких портретних зображень (це і живописні твори, і графічні роботи, і скульптура, і пам'ятки філателії та нумізматики). Автори цих творів зображали вченого в різні періоди його життя, намагалися зафіксувати як його зовнішні риси, так і відтворити його внутрішній світ. Наявна в нашому розпорядженні портретна галерея засвідчує авторитет вченого не лише в середовищі фахових істориків, а й серед широких кіл громадськості.

Ключові слова: *М.І. Костомаров, образотворче мистецтво, образ, художник.*

Миколу Івановича Костомарова називають першим професійним українським істориком, засновником народницького напрямку в українській історіографії, згадують зазвичай про те, що він був одним із керівників Кирило-Мефодіївського братства. Науковий доробок вченого високо оцінив М.С. Грушевський, а його ім'я посідає помітне місце серед плеяди вчених істориків, етнографів, письменників, громадських діячів другої половини ХІХ століття, які розвивали ідеї самобутності українського народу.

Внесок Костомарова у розвиток історичної науки та громадського руху був очевидним вже сучасникам, а з роками став ще більш помітним. Підтвердженням тому є не лише ґрунтовні монографічні видання та науково-популярні статті, присвячені вченому, але і досить різноманітна за формами та часом візуалізація образу вченого у пам'ятках образотворчого мистецтва.

Слід зазначити, що пошуки матеріалів з окресленої теми показали, що таке завдання є більш складне, ніж це здавалося на

перший погляд. Спочатку виявлення матеріалів здійснювалося з метою вивчення образів вченого у живописі. Як виявилось, до розгляду цієї культурної спадщини вже частково зверталися вчені, музеєзнавці, бібліографи.

На сьогодні маємо каталоги виставок та окремі публікації, які дозволяють виявити та систематизувати такі образи. Однією із перших спроб зібрати меморіальні матеріали, в тому числі і зображення, стало влаштування у 1910 р. у Воронежі виставки, яка була присвячена 25-річчю від дня смерті М.І. Костомарова [3]. Її створення було зініційовано членами Воронежської вченої архівної комісії. На виставці було представлено достатню кількість фотографічних та художніх творів. Завдяки їх опису в каталозі ми можемо досить повно уявити різноманіття представлених експонатів. До речі, в каталозі згадується 44 фотографічних та виконаних у техніці цинкографії, літографії, офорті портретів [18, с. 90].

Досить повно намагалися перелічити всі доступні зображення київські автори енциклопедичного ювілейного збірника на пошану М.І. Костомарова «Віхи історії» у статті з відповідною назвою «Іконографія М. Костомарова» [3]. Характеристиці колекції графічних портретів М.І. Костомарова, що зберігаються у фондах сектору естампів та репродукцій НБУВ, присвячена стаття Д. Фоменко [16].

Дещо в процесі виявлення та дослідження зображень Миколи Івановича Костомарова в образотворчому мистецтві було зроблено й іншими дослідниками. Зокрема, образи Костомарова зібрані на сайтах села Юрасівка на Воронежчині [21], в якому вчений народився, та села Дідівка на Чернігівщині, де він провів останні десять років свого життя [6], а також в експозиції новоствореного до 200-літнього ювілею меморіального музею Костомарова [15]. Його образ дійшов до нашого часу завдяки портретним зображенням, які зберігаються в музейних, бібліотечних та приватних колекціях, а також завдяки виконанню гравірованих портретів для книжкових видань. Зокрема, живописні портрети Костомарова зберігаються на сьогодні в найбільших музеях Києва, Львова, Санкт-Петербурга та ін.

Слід відзначити, що портретні зображення Костомарова досить активно використовувалися і використовуються під час видан-

ня та перевидання його творів. При створенні графічних творів застосовувалися різні художні техніки: літографія, цинкографія, автотипія та ін. Знову ж графічні твори перетворювалися з допомогою спеціальних видавничих технік для видань на фото, а фото, навпаки, в графічні відображення. Відповідно, пошуки першообразу в подібних випадках потребують чималих зусиль. Зокрема, в процесі такого пошуку довелося більш глибоко ознайомитися з історією фотографії, її технічними прийомами та ступенем розвитку фотографічних засобів візуалізації дійсності у другій половині XIX ст. З іншого боку, можна зробити висновок, що фотографію в цей період, до певної міри, слід також вважати мистецтвом. Не випадково, наприклад, фотоательє спочатку мали назву «художнє ательє», а фотографи добре були обізнані з графічними техніками, які й застосовували в процесі створення фотографії.

Отже, окрему групу складають портрети, що виникли завдяки фотографічному мистецтву другої половини XIX ст. Фотографія тоді була ще досить новим явищем, хоча вже й досить розповсюдженим. Не дивно, що фото ставали основою для художників-графіків, які зробили окремі графічні зображення М.І. Костомарова.

Саме тому до розгляду були включені і деякі фотографічні зображення вченого, які свого часу стали основою для графічних зображень.

За нашими спостереженнями, першим за часом створення є відомий портрет, де постає Костомарова відображено в графічній техніці, який датується 1840-ми роками [5, с. 245].

Одним із кращих і досить популярних прижиттєвих портретів М.І. Костомарова можна назвати виконаний у 1861 р. відомим французьким художником-графіком А. Муільроном [16, с. 31, 32]. Високохудожній літографічний портрет представляє образ історика в період його професорства в Петербурзькому університеті. На цьому портреті зображено зовні упевнену у собі людину, яку водночас, характеризує мудрість, заглибленість у свої думки.

Досить часто в виданнях зустрічається зображення (образ вченого представлений в три чверті), яке відноситься до другої половини 1860-х рр. [12]. Скоріше за все основою для цього зображення став фотопортрет досить відомого фотографа В. Везенбер-

га (1839–1880), який з 1865 р. мав фотоательє в Петербурзі. Крім фото В. Вазенберг займався також і виготовленням фотокопій з портретів (гравірованих та олійних) російських і зарубіжних діячів історії та культури. Зокрема, у 1870-ті роки він випустив серію невеликих візитних (8,5x6,0) фотографій з портретів відомих діячів культури, науки, мистецтва.

Серед графічних творів другої половини 1870-х рр. слід згадати портрет вченого, який виконаний в техніці офорт (сухою голкою) для словника у графічній майстерні Ф.А. Брокгауза в Лейпцизі [16, с. 33]. А також офорт невідомого художника другої половини 1870-х рр. для видання А.О. Баумана «Наши деятели. Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях» [16, с. 32; 7].

Одним із останніх прижиттєвих портретів історика також є портрет, який виконаний художником-гравером: у 1885 р. Ф.О. Меркін зробив цей портрет з фото відомого петербурзького фотопортретиста К.О. Шапіро [16, с. 33]. Досить виразний, емоційно-збуджений образ, в погляді та рисах обличчя історика відчувається внутрішня напруженість.

До кінця XIX ст. відноситься і портрет, який виконаний у техніці офорт одним із видатних російських художників-графіків В.В. Мате [17, с. 114]. На ньому представлений образ досвідченої, розумної, але й емоційної, людини, з проникливим поглядом дещо втомлених очей [16, с. 32].

Останнім в серії графічних портретів можна вважати портрет виконаний у першій половині 1880-х років в техніці ксилографії О.І. Зубчанніковим [16, с. 33]. Це образ емоційної, але вдумливої особистості, її погляд свідчить про глибокі внутрішні переживання.

Слід відзначити також, що значний інтерес викликають живописні твори, мистецька мова яких дозволяє нам більш глибоко зрозуміти М.І. Костомарова. Втім, перед тим, як почати розмову про суто живописні твори, слід згадати і про досить розвинутий художній та естетичний смак самого М.І. Костомарова, який почав формуватися у нього ще в студентські роки під час навчання у Харківському університеті. Костомаров з юності був досить вимогливим до освіти. Інтерес до естетики, художньої спадщини в уні-

верситеті зростав під впливом його улюбленого університетського викладача, професора всесвітньої історії, медієвіста М.М. Луніна. Вочевидь, що серед тих професорів університету, які вплинули на формування зацікавленості М. Костомарова до античних старожитностей, слід згадати і професора класичної мови та літератури, знавця античного мистецтва, завідувача мюнц-кабінету А.Й. Валицького.

Цей інтерес до мистецтва М.І. Костомаров потім передавав своїм учням. До речі, про любов Костомарова до пам'яток художньої спадщини, яку він прищеплював своїм вихованцям в процесі педагогічної діяльності, згадував у своїх спогадах відомий художник М.М. Ге, який слухав лекції з історії Костомарова під час навчання у 1-й київській гімназії [10].

В історіографії М.І. Костомарова представлений як романтична особистість, зазвичай зазначається, що він любив мистецтво, музику, природу, квіти. Не дивно, що наукові та художньо-мистецькі інтереси зближували його з науковою, художньою інтелігенцією того часу, з багатьма із представників якої у нього були дружні зв'язки. М. Костомаров був досить відомий серед столичної громадськості, яка в свою чергу зараховувала історика до числа знаменитих сучасників [18, с. 91–92]. Він бував в Петербурзькій Академії мистецтв [14, с. 15], читав лекції для художників [18, с. 90–91]. Його ім'я згадується в мемуарних та епістолярних джерелах художників та скульпторів: М.М. Ге, Т.Г. Шевченка, М.Й. Мікешина, І.Ю. Рєпіна, К.Є. Маковського, П.І. Третьякова та ін.

Костомаров був бажаним серед гостей творчих вечорів, які влаштовував віце-президент Петербурзької Академії мистецтв Ф.П. Толстой. Він також відвідував творчі вечори, які влаштовував М.М. Ге по четвергах (тут збиралися найвідоміші літератори, художники, співаки і інші цікаві особистості). До речі, зазначимо, що Костомарова відносили до визначних літераторів [13, с. 295]. М.І. Костомаров і сам влаштовував для спілкування науковців, громадських діячів, художників творчі зустрічі, так звані «культурні вікторки», в своєму петербурзькому будинку [14, с. 82].

Таке творче спілкування було характерне для історика-романтика і в період його літнього перебування в садибі Дідівці на Чер-

нігівщині, де він приймав письменників В.П. Горленка, Д.Л. Мордовця, художницю К. Юнге, кобзаря О. Вересая та ін. [10]. Найчастіше він спілкувався з М.М. Ге, який з 1875 р. проживав неподалік у своєму маєтку Плиски Чернігівської губернії.

Не дивно, що постать історика зацікавила художників. Найвідомішим живописним портретом М.І. Костомарова є робота написана М. М. Ге у 1870 р. [9]. Як уже зазначалося, знайомство вченого і художника відбулося ще в 1-й київській гімназії. У подальшому цих діячів зв'язували довготривалі тісні стосунки [10, с. 227]. Зближення відбулося у Петербурзі, особливо в період роботи художника над сюжетами з російської історії та виконанням портретної галереї видатних сучасників, яку задумав художник наприкінці 1860-х років і реалізував протягом 1867–1875 рр. (портрети І.С. Тургенева, О.М. Некрасова, М.Є. Салтикова-Щедріна, М.М. Антокольського та ін.).

До цих непересічних постатей М. Ге зарахував і М. Костомарова. Портрету історика надав високу оцінку тоді ще молодий художник Ілля Рєпін. У своїх спогадах «Далекое близкое», він згадав, що портрету Костомарова передував портрет О.І. Герцена (1867), який був написаний, як і наступні, з натури. Цей портрет мав особливий успіх. Художня критика відзначала, що за художньою манерою він близький до «рембрантівської». Образ Герцена притягував глядача особливо допитливим та гострим поглядом, драматичністю, яка досягалася світлотінню. Рєпін назвав цей портрет Герцена «живим», таким, який вражав усіх своєю наближеністю за художньою манерою до «Таємної вечері». [13, с. 294] За висловом того ж Рєпіна, невдовзі після появи портрету Герцена з'явився і не менш оригінальний портрет Костомарова.

На полотні представлений образ впевненого вченого. Для постановки композиції цього портрету, незважаючи на загальні художні передвижницькі прийоми, прихильником яких був цей художник, автор використав традиційний для академічного живопису прийом. Вчений зображений на темному фоні, в академічному одязі. Цей портрет виставлявся на другій пересувній художній виставці (ТПХВ) у 1872 р., а потім деякий час прикрашав вітальню М. Ге в маєтку Плиски Чернігівської губернії [13, с. 298],

доки його у 1878 р. не придбав у автора для своєї картинної галереї П.М. Третьяков.

У 1878 р. М. Ге повторив цей портрет, який тепер зберігається у Львівській національній галереї мистецтв імені Бориса Возницького [9, с. 41]. Варіант цього портрету М.М. Ге у 1870 р. написав пером [16, с. 31, 32], а потім, у 1872 р., ще й повторив у техніці офорт [16, с. 32].

У 1883 р. був написаний ще один живописний портрет М.І. Костомарова художником-передвижником, академіком Петербурзької академії мистецтв К.Є. Маковським [1, с. 194]. Цей портрет з'явився в період розквіту художнього таланту живописця [8]. Не дивлячись на традиційний підхід до реалістичного портрету у другій половині ХІХ ст. у побудові композиції ми спостерігаємо вдалість колористичного та світлового рішення у справі побудови образу. В композиції відчувається багатство інтер'єру, з антикварною детальністю художник виписує крісло та передає книгу, загальним золотистим тоном об'єднує портретну композицію. В цьому портреті також виявилися притаманні художнику якості прекрасного колориста та психолога. Зокрема, в психологічній характеристиці внутрішнього світу вченого простежується велика симпатія художника до особистості Костомарова, образ якого засновано на таких рисах як глибока врівноваженість та задумливість. Його постаті притаманний внутрішній аристократизм, але, водночас, його образ не холодний, а досить жвавий. Вперше цей портрет був представлений публіці у 1883 році на 11-й пересувній виставці. Нині цей портрет зберігається в експозиції ДРМ у Петербурзі.

Останній живописний портрет Костомарова належить І.Ю. Рєпіну. Портрет сакрального характеру, він свідчить про особливу взаємну симпатію Рєпіна з вченим. Костомаров був поціновувачем творчості Рєпіна, надавав консультації художнику при написанні його знаменитого твору «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Про це Рєпін згадує і у спогадах [13, с. 342]. Це відбувалося, коли він подорожував по Запоріжжю разом із своїм учнем В.О. Серовим. Наступні зустрічі із Костомаровим у художника відбувалися не лише в Петербурзі, але і в Україні.

Образ Костомарова представлений й у творах митців різних видів пластичного мистецтва. Зокрема, в історіографії відомі два скульптурні портрети М. Костомарова. Це портрет (техніка каслинське лиття), який був виконаний російським скульптором, академіком Санкт-Петербурзької Академії мистецтв М.Я. Лаверецьким (1837–1907) [19, с. 370]. Цей бюст був представлений на меморіальній виставці у 1910 р. і належав Воронежській публічній бібліотеці [3, с. 5; 2, с. 165]. Другий скульптурний портрет виконав учень Лаверецького, який досить відомий харків'янам як автор першого пам'ятника в Україні Т.Г. Шевченку, – В. О. Беклемішев (1861–1919). Скульптор також зняв посмертну маску історика [14, с. 42].

Слід зазначити, що образ Костомарова відтворений і у філателії. Марка з портретом Миколи Івановича Костомарова була випущена 16 травня 1992 р. у серії, що представляє визначних діячів культури та мистецтва України. Це перша марка, що була випущена в незалежній Україні. Вона вийшла під назвою «175 років від дня народження видатного українського історика, публіциста і письменника Миколи Івановича Костомарова (1817–1885)». Сюжет для марки був створений художником Б.С. Ілюхіним (папір, глибокий друк, розмір: 37 x 26 мм).

У 2017 р. до 200-літнього ювілею історика Національним банком України в серії «Видатні особистості України» була викарбувана двогривенна монета. Її автором став художник і скульптор О. Дем'яненко.

Наше дослідження було б не повним, якщо б ми не звернули увагу на те, що оскільки в українській історіографії М. Костомарова зазвичай згадують у зв'язку із діяльністю Кирило-Мефодієвського товариства, його образ зустрічається на сюжетних полотнах, що представляють постаті засновників та найактивніших учасників товариства [4, с. 40]. Втім, це питання заслуговує на спеціальне дослідження.

На сам кінець зазначимо, що на початку XXI ст. з'явилися й нові художні твори, на яких увічнено видатного історика. Зокрема, до образу Костомарова звернулися сучасні київські митці. Для галереї портретів викладачів історичного факультету КНУ імені

Т. Г. Шевченка портрет М. І. Костомарова написав Ю.П. Бордин. У 2004 р. заслуженим діячем мистецтв України В.П. Слепченко для меморіальної аудиторії був виконаний живописний портрет М.І. Костомарова, а для Музею історії КНУ – графічний. Для меморіальної аудиторії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна була зроблена високохудожня сучасна копія згаданого портрету роботи М.М. Ге. Образ М.І. Костомарова також знайшов своє втілення в скульптурній багатофігурній композиції – барельєфі «Видатні діячі університетської науки. ХІХ століття», який був виконаний у 2016 році в техніці декоративна шпукатурка сучасною харківською художницею Н.В. Сухановою для прикрашення холу Головного корпусу Харківського університету.

Отже, досліджувана портретна галерея продовжує поповнюватися і, сподіваємося, невдовзі надасть можливість казати про певну еволюцію образів ученого.

1. Государственный Русский музей: Живопись XVIII – начала XX века. Каталог / вступ. ст. Г. В. Смирнова. – Ленинград, 1880. – 448 с.
2. «Іконографія М. Костомарова» // Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь ; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.
3. Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. Н. Костомарова: 1885 – 1910. – Воронеж, 1910. – 71 с.
4. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / [авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк ; ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третьяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін.]. – Київ, 2005. – 464 с.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1. – 542 с.
6. Музей-усадьба Костомарова, Дедовцы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.doroga.ua/poi/Chernigovskaya/Dedovcy/Muzej-usadjba_Kostomarova/4743
7. Наши деятели. Галерея замечательных людей России в портретах и биографиях. В 8-ми т. Т. 5. Издание А. О. Баумана. – СПб, 1879. – 158 с.

8. Никифорова И. Маковский Константин Егорович [Электронный ресурс] / Ирина Никифорова – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/kMak/index.htm> ; www.bibliotekar.ru/art.htm.
9. Николай Николаевич Ге (1831–1894). Выставка произведений. Каталог / сост. Н. Ю. Зограф. – М., 1869. – 65 с.
10. Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников. – М., 1978. – 400 с.
11. Панченко В. Дедовцы и Николай Костомаров [Электронный ресурс] / Владимир Панченко // День. 2005. 21 октября (№ 194). – Режим доступа : <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/dedovcy-i-nikolay-kostomarov>.
12. Портретная галерея русских деятелей: 1864–1865. – СПб, 1869. – Т. 2. – 8 с., 101 л.
13. Репин И. Е. Далекое близкое. – 9-е изд. – Л., 1986. – 488 с.
14. Смолій В. А. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – Київ, 2005. – 543 с.
15. Томенко Н. Первый в мире музей Николая Костомарова открыт! [Электронный ресурс] / Николай Томенко. – Режим доступа : http://zik.ua/ru/news/2017/05/18/perviy_v_myre_muzeu_nikolaya_kostomarova_otkrito_1098399
16. Фоменко Д. Кілька портретів М. І. Костомарова (з фондів НБУВ) / Діна Фоменко // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 3. – С. 31–34.
17. Федорова В. И. В. В. Матэ и его ученики. – Ленинград, 1982. – 206 с.
18. Чалая Т. Фонд Н.И. Костомарова в Воронежском областном краеведческом музее / Татьяна Чалая // Историчний журнал. – 2005. – № 4. – С. 89–92.
19. Шушківський А. І. Лавреницький Миколаю Якимовичем [Електронний ресурс] / А. І. Шушківський // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2016. – Т. 16. – С. 370.
20. Юденкова Т. Павел Михайлович Третьяков и Николай Николаевич Ге [Электронный ресурс] / Татьяна Юденкова // Галерея. – 2011. – № 3 (32) – Режим доступа : // <http://www.tg-m.ru/articles/3-2011-32/pavel-mikhailovich-tretyakov-i-nikolai-nikolaevich-ge>
21. Костомаров Н. И. Фотоальбом // Родина моя – Юрасовка. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.yurasovka.ru/photo/n_i_kostomarov/n_i_kostomarov/19

Павлова О. Г. Личность Николая Ивановича Костомарова в изобразительном искусстве

Статья посвящена изучению изображений Н.И. Костомарова в произведениях искусства. Выявлено значительное количество таких портретных изображений (это и живописные произведения, и графические работы, и скульптура, и памятники филателии, нумизматики). Авторы этих произведений изображали ученого в разные периоды его жизни, стремились зафиксировать как его внешние черты, так и воссоздать его внутренний мир. Имеющаяся в нашем распоряжении портретная галерея подтверждает высокий авторитет ученого не только в среде профессиональных историков, но и среди широких кругов общественности.

Ключевые слова: Костомаров, изобразительное искусство, образ, художник.

Pavlova O. G. The Personality of M. I. Kostomarov in the Visual Arts

The article deals with the representation of M. Kostomarov in the visual arts. The author has discovered a large numbers of the scholar's depictions in different artistic media: painting, graphic works, sculpture, and engraving. The authors of these works of art depicted the historian during different periods of his life. They tried to both represent his external appearance and reflect his inner world. The available portrait gallery of Kostomarov confirms the academicians' considerable authority not just among the academic community but also among the general public.

Keywords: Kostomarov, Visual Arts, image, artists.